

Teologia Praktyczna
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza • Wydział Teologiczny
Tom 8, 2007

JERZY SZYMOŁON
**Religijność postkrytyczna jako nowa kategoria
w psychologii religii**

Religijność jest ciekawym i jednocześnie trudnym obiektem teoretycznych i empirycznych analiz. Naukowa refleksja nad tą rzeczywistością napotyka problemy natury antropologicznej i wątek egzystencjalny. Nakłada się na to splot propozycji epistemologicznych i teoriopoznawczych, sugerujących różne (nie zawsze spójne) możliwe sposoby interpretacji zjawiska religijności¹.

Wielu badaczy konstruując swoje narzędzia wychodzi od empirii zamiast od dobrze przemyślanej teorii. W efekcie uzyskane wyniki z trudem poddają się rzetelnej analizie jakościowej. Zmieniająca się kondycja religijna współczesnego człowieka wymusza tworzenie skal uwzględniających różne typy religijności. Wprawdzie tradycyjne skale pozwalają sprawdzać adekwatność religijności badanych osób do przyjętego modelu jednak bardziej precyzyjna analiza zachodzących w tej religijności przemian staje się trudna lub wręcz niemożliwa.

Ciekawą propozycją narzędzia do badania fenomenu odniesień człowieka do Boga jest Skala Religijności Postkrytycznej (*Post-Critical Belief Scale*) Hutsebauta. Autor ten jest również twórcą znanej w Polsce Skali Relacji Religijnych². Przy okazji prowadzonych badań w Belgii dostrzegł on, że osoby wypełniające kwestionariusze mają problemy z udzielaniem odpowiedzi. Zawarte w nich pytania odwoływały się do rzeczywistości mającej dla respondentów w pewnym stopniu charakter archaiczny. Niejednokrotnie zwracali oni uwagę na to, że stwierdzenia zawarte w skalach pomiarowych są zbyt katolickie i zbyt chrześcijańskie. Mimo faktu, że byli to ludzie wierzący pojawiła się dysproporcja pomię-

¹ J. Król: *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religii: Podstawy teoretyczno-metodologiczne*. Opole 2002 s. 88.

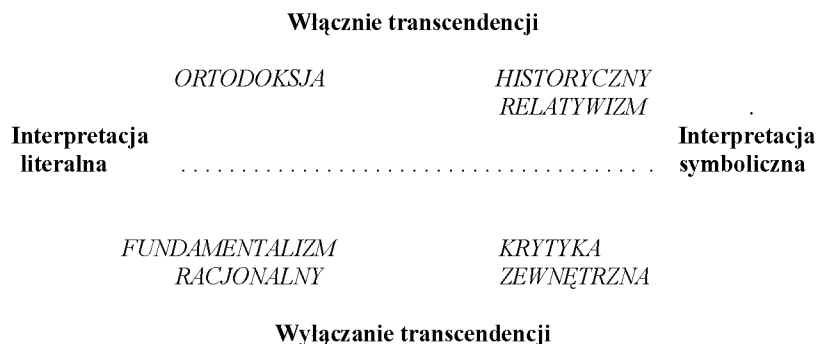
² D. Hutsebaut: *Belief as lived relations*. „Psychologica Belgica” 20 (1980) s. 33–47.

dzy klasycznym wzorcem religijności a jej rzeczywistym obrazem³. D. Hutsebaut postanowił więc zbudować narzędzie pozwalające ujmować różne typy religijności. Zaprezentował je po raz pierwszy na Szóstym Europejskim Sympozjum Psychologii Religii w Lundt. Bada ona trzy istotne wymiary religijności: ortodoksja, historyczny relatywizm i krytyka zewnętrzna. Wymiary te odzwierciedlają trzy różne style poznawcze, związane z nadawaniem wierze specyficznej interpretacji. Polska adaptacja tej skali przeprowadzona została w Katedrze Psychologii Społecznej i Psychologii Religii KUL pod kierunkiem W. Prężyny. Wyniki dotychczasowych badań z jej wykorzystaniem wskazują na dużą przydatność tego narzędzia. Uwaga ta odnosi się to zarówno do badań międzykulturowych i prowadzonych w ramach jednego kraju. Różny poziom racjonalności wiary, oparty na procesie interpretacji zdaje się być czynnikiem dobrze różnicującym dokonujące się przeobrażenia religijności.

I. Założenia teoretyczne

Kształt religijności wyznaczają dwie fundamentalne zmienne – uznawanie transcendencji i sposób interpretacji przekonań religijnych⁴. Otaczająca rzeczywistość może być wiązana z Bogiem lub wyjaśniana wyłącznie w kategoriach świata doczesnego. Interpretacja prawd religijnych może przyjmować charakter dosłowny (literalny) lub tylko symboliczny. Różne kombinacje tych dwóch zmiennych opisują cztery teoretycznie możliwe style poznawcze.

SCHEMAT nr 1. Modele stylów poznawczych w religijności wg D.M. Wulff'a

Jak wynika ze schematu nr 1 uznawanie realności rzeczywistości transcendentalnej i utrzymywanie opinii, że na każde religijne pytanie jest tylko jedna, podzielana przez autorytety, prawdziwa odpowiedź wyznacza ortodoksyjny

³ Tenże: *Postcritical relief: a new approach of the religious attitude problem*. „Journal of Empirical Theology” 9 s. 48–66.

⁴ D. M. W o l f f. *Psychologia religii klasyczna i współczesna*. WsiP. Warszawa 1999 s. 532.

typ religijności. Ortodoksja koreluje z dużym poziomem pewności co do religijnych przekonań i pozytywnymi relacjami z grupą religijną. Ten typ religijności może w obliczu nowych pytań wywoływać lęk, poczucie rozpadu norm społecznych (anomia) i etnocentryzm. Elementy tej postawy są obecne w fundamentalizmie religijnym, ale mogą też występować u osób, które nie są szczególnie konserwatywne⁵.

Historyczny relatywizm oznacza obecność tendencji do wierzenia w Boga przy jednoczesnym myśleniu i mówieniu o wierze w aspekcie historycznym. Rzeczywistość transcendentna interpretowana jest jako realna, chociaż nie w sensie absolutnym, lecz symbolicznym. Dla osób reprezentujących ten typ religijności mówienie o Absolutie jest procesem poszukiwania różnych, mogących się zmieniać w czasie możliwości. W opinii R. Bellah'a ten styl religijności pozytywnie koreluje z otwartością na kompleksowe pytania⁶.

Krytyka zewnętrzna charakteryzuje tendencję do niewiary, ale wykraczając poza wyłącznie negatywne stanowisko. Jest to z jednej strony dążenie do redukcji i demistyfikacji (w celu oczyszczenia symboli religijnych z iluzji), a z drugiej strony dążenie do takiego odtworzenia znaczeń, żeby obiekt podejrzeń mógł się ponownie stać przedmiotem rozumienia i wiary⁷. Osoby o tym typie religijności są zbuntowane wobec Boga, chcą być bardziej autonomiczne i polegać na własnych normach. Ta postawa pozytywnie koreluje z lękiem niepewności i poczuciem anomii.

Fundamentalizm racjonalny charakteryzuje się literalnym zaprzeczaniem wszelkich twierdzeń o prawdzie objawionej i odrzucaniem realności transcendencji. Ten rodzaj postawy wobec religii odnaleźć można u zwolenników materializmu, socjobiologii i skrajnego behawioryzmu. Absolutyzuje ona jedynie formalne zasady wiedzy racjonalnej i wartość metody poznania naukowego.

1. Konstrukcja skali

Nawiązując do hermeneutyki P. Ricoeura, podkreślającej komplementarność demistyfikacji symboli religijnych oraz odtworzenia ich pierwotnego znaczenia, Hutesebaut sformułował szereg twierdzeń, wyrażających różne postawy wobec religii. Roboczą wersją skali przebadal 381 osób w wieku 23–69 lat. Większość z nich była osobami wierzącymi i praktykującymi. Z reguły były to osoby z wyższym wykształceniem. Reprezentowali oni religię katolicką.

⁵ J. Barr: *Fundamentalizm*. Westminster Press. Philadelphia 1978 s. 315.

⁶ R. Bellah: *Beyond Belief: Essays on Religion in Post-Traditional World*. New York 1970 s. 93.

⁷ P. Ricoeur: *The Atheism of Freudian Psychoanalysis*. „Concilium” 16 (1966) s. 59–72.

W wyniku zastosowania analizy czynnikowej wyodrębniono najpierw pięć czynników: ortodoksję (*orthodoxy*), krytyka zewnętrzna (*external critique*), relatywizm historyczny (*historical relativism*), religijność jako pytanie (*quest belief*) i wymiar biblijny (*bible*). Dalsze analizy statystyczne przekonały autora skali, że istnieją przesłanki za przyjęciem tylko trzech pierwszych wymiarów. Obliczono występujące pomiędzy nimi interkorelacje. Okazało się, że ortodoksja koreluje ujemnie z krytyką zewnętrzną i z relatywizmem historycznym. Powiązania historycznego relatywizmu i zewnętrznej krytyki mają charakter dodatni.

Treść twierdzeń wchodzących w zakres poszczególnych wymiarów zgadzała się z charakterystyką typów zaproponowaną przez D.M. Wulffa. W przekonaniu autora skali żaden z wyodrębnionych wymiarów nie ma charakteru absolutnie ateistycznego. Nawet krytyka zewnętrzna wskazuje na istnienie jakiś odniesień do Boga⁸.

2. Polska adaptacja skali

Procedurę adaptacji skali rozpoczęto od tłumaczenia twierdzeń zawartych w oryginalnej wersji flamandzkiej na język polski. Następnie poproszono lektora języka flamandzkiego o przetłumaczenie wersji polskiej na język flamandzki. Porównanie wersji oryginalnej i przetłumaczonej z języka polskiego okazało się na tyle zadowalające, że postanowiono wersję polską uznać za satysfakcjonującą.

Wyniki badań wersją polską poddane analizie czynnikowej pozwoliły na ponowne wyodrębnienie tych samych trzech wymiarów. Podobnie jak w pierwotnej wersji do każdego z nich przynależy osiem twierdzeń. Do podskali ortodoksji weszły takie twierdzenia jak na przykład: „Bóg został określony raz na zawsze i dlatego jest niezmienny”, „Ostatecznie istnieje tylko jedna poprawna odpowiedź na każde pytanie religijne”. Podskalę relatywizmu reprezentują twierdzenia typu: „Każde twierdzenie dotyczące Boga jest wynikiem czasów, w których zostało sformułowane”, „Oficjalna doktryna Kościoła i inne oświadczenia na temat Absolutu pozostają względne, ponieważ ogłaszane są przez ludzi w określonym czasie”. Takie pozycje jak: „Wiara jest bardziej jak sen, który okazuje się iluzją, kiedy człowiek konfrontuje się z trudami życia”, „Zbyt wielu ludzi było uciskanych w imię Boga, aby nadal można było wierzyć”, zakwalifikowano do wymiaru krytyki zewnętrznej.

⁸ D. Hutsebaut: *Structure of religious in function of socialization pattern. Paper presented at the 6th symposium for European Psychologist of Religion*. Barcelona (mps).

II. Religijność postkrytyczna a hierarchia wartości

Religijność wiąże się z aksjologią, z systemem wartości. W celu sprawdzenia charakteru tych powiązań przebadano 137 osobową grupę dorosłych Polaków (95 kobiet i 42 mężczyzn) w wieku 25–35 lat Skalą Religijności Postkrytycznej D. Hutsebauta i Skalą Wartości M. Rokeach'a, badającą układ wartości ostatecznych (najważniejszych celów życiowych) i wartości instrumentalnych (sposobów realizacji tych celów)⁹. Uzyskane wyniki poddano procedurze korelacyjnej. Najniższe rangi przypisane wartościom w Skali Rokeach'a wskazują na ich najwyższą preferencję przez badanych. W efekcie ujemne wartości współczynnika rho–Spearmana wskazują korelacje dodatnie, natomiast wartości dodatnie wskazują na korelacje ujemne. Procedura korelacyjna przeprowadzona na wynikach całej grupy ujawniła siedem statystycznie istotnych powiązań z wartościami finalnymi, w wynikach kobiet takich powiązań było dwa, a w wynikach mężczyzn trzy (por. tabela nr 1).

TABELA nr 1. Współczynniki korelacji (rho–Spearmana) wyników w *religijności ortodoksyjnej* z preferencją wartości finalnych (n=137).

Wartości finalne	Religijność ortodoksyjna					
	Grupa zasadnicza K+M (n=137)		Kobiety n=95		Mężczyźni n=42	
	rho	p	rho	p	Rho	p
1. Bezpieczeństwo narodowe	-.075	n. i.	-.076	n. i.	-.107	n. i.
2. Dojrzała miłość	.002	n. i.	.032	n. i.	-.106	n. i.
3. Mądrość	-.002	n. i.	.014	n. i.	.051	n. i.
4. Piękno świata	-.173	.044	-.141	n. i.	-.247	n. i.
5. Pokój na świecie	-.140	n. i.	-.117	n. i.	-.071	n. i.
6. Prawdziwa przyjaźń	.025	n. i.	.172	n. i.	-.071	n. i.
7. Przyjemność życia	.077	n. i.	.081	n. i.	.109	n. i.
8. Równość ludzi	-.154	n. i.	-.147	n. i.	-.179	n. i.
9. Sukcesy życiowe	.321	.000	.265	.009	.285	n. i.
10. Szacunek dla siebie	.004	n. i.	.062	n. i.	.212	n. i.
11. Uznanie społeczne	-.063	n. i.	-.030	n. i.	-.049	n. i.
12. Wewnętrzny spokój i harmonia	.025	n. i.	.022	n. i.	.120	n. i.
13. Wolność osobista	.323	.000	.180	n. i.	.334	.030
14. Wygodne życie	.275	.001	.127	n. i.	.442	.003
15. Zabezpieczenie bytu dla rodziny	.111	n. i.	.117	n. i.	-.232	n. i.
16. Zbawienie	-.460	.000	-.383	.000	-.536	.000
17. Zdrowie	.179	.037	.162	n. i.	.288	n. i.
18. Życie pełne wrażeń	.247	.004	.183	n. i.	.164	n. i.

⁹ Badania te przeprowadzili w 2003 r. J. Śliwa i J. Szymoła.

Na poziomie wyników wszystkich badanych osób za wzrostem intensywności religijności ortodoksyjnej podąża wzrost preferencji wartości zbawienia ($p < 0.001$) i piękna świata ($p < 0.04$) oraz spadek preferencji wartości sukcesów życiowych ($p < 0.001$), wygodnego życia ($p < 0.001$), wolności osobistej ($p < 0.001$), życia pełnego wrażeń ($p < 0.004$) oraz zdrowia ($p < 0.03$). W grupie kobiet ten typ religijności dodatnio koreluje z wartością zbawienia ($p < 0.0001$), a ujemnie z preferencją sukcesów życiowych ($p < 0.009$). W wynikach mężczyzn odnotowano trzy statystycznie istotne związki. Religijność ortodoksyjna koreluje dodatnio z wartością zbawienia ($p < 0.0001$) oraz ujemnie z wartościami wygodnego życia ($p < 0.003$) i wolności osobistej ($p < 0.03$).

Religijność ortodoksyjna koreluje na poziomie statystycznie istotnym z preferencją wybranych wartości instrumentalnych (por. tabela nr 2). W wynikach całej grupy odnotowano sześć takich związków, w wynikach kobiet cztery, a w wynikach mężczyzn trzy. Dla całej grupy respondentów dodatnie powiązania religijności ortodoksyjnej ujawniły się w odniesieniu do takich wartości instrumentalnych jak: czystość ($p < 0.009$), posłuszeństwo ($p < 0.002$) i gotowość kochania ($p < 0.003$). Ujemne korelacje miały miejsce w stosunku do wartości tolerancji ($p < 0.0001$), logiczności myślenia ($p < 0.04$) i samodzielności ($p < 0.01$). Religijność ortodoksyjna kobiet łączy się dodatnio z preferencją wartości czystości ($p < 0.001$) i opanowania ($p < 0.012$) a ujemnie z wyborem wartości samodzielności ($p < 0.005$) i refleksyjności ($p < 0.046$). W grupie mężczyzn ten typ religijności koreluje dodatnio z preferencją wartości posłuszeństwa ($p < 0.05$) i gotowości kochania ($p < 0.025$). Ujemne powiązanie wystąpiło w odniesieniu do wartości tolerancji ($p < 0.001$).

TABELA nr 2. Współczynniki korelacji (rho–Spearmana) religijności ortodoksyjnej z preferencją wartościami instrumentalnych (n=137).

Wartości instrumentalne	Religijność ortodoksyjna					
	Grupa zasadnicza K+M		Kobiety n=95		Mężczyźni n=42	
	rho	p	Rho	p	rho	p
1. Ambicja	.139	n. i.	.061	n. i.	.216	n. i.
2. Czystość	-.222	.009	-.334	.001	.047	n. i.
3. Gotowość kochania	-.252	.003	-.179	n. i.	-.345	.025
4. Grzeczność	-.016	n. i.	-.194	n. i.	.264	n. i.
5. Logiczność myślenia	.171	.046	.096	n. i.	.130	n. i.
6. Lojalność	-.047	n. i.	-.084	n. i.	.117	n. i.
7. Odpowiedzialność	-.019	n. i.	.049	n. i.	.044	n. i.
8. Odwaga	.138	n. i.	.140	n. i.	.060	n. i.

9. Opanowanie	-.160	n. i.	-.257	.012	-.091	n. i.
10. Pomysłowość	.137	n. i.	.175	n. i.	-.080	n. i.
11. Posłuszeństwo	-.258	.002	-.164	n. i.	-.302	.050
12. Refleksyjność	.120	n. i.	.206	.046	-.077	n. i.
13. Samodzielność	.214	.012	.286	.005	.027	n. i.
14. Tolerancja	.307	.000	.158	n. i.	.506	.001
15. Uczciwość	-.087	n. i.	-.041	n. i.	-.202	n. i.
16. Uczymność	-.089	n. i.	-.067	n. i.	-.056	n. i.
17. Wyrozumiałość	-.123	n. i.	-.027	n. i.	-.070	n. i.
18. Zdolność	.049	n. i.	.099	n. i.	.059	n. i.

W celu sprawdzenia ile procent zmienności w wynikach religijności ortodoksyjnej tłumaczą w sumie preferowane wartości ostateczne i instrumentalne zastosowano procedurę krokowej regresji wielokrotnej (por. tabela nr 3). Z racji na relatywnie niską reprezentację podgrupy mężczyzn procedura ta odwołuje się do wyników całej grupy. Wartości finalne i instrumentalne tłumaczą 39 procent wariancji w wynikach religijności ortodoksyjnej. Ten typ religijności odwołuje się wyraźnie do aksjologii, do akcentowania takich wartości jak zbawienie, czystość i uznanie oraz do obniżania znaczenia wolności osobistej i tolerancji.

TABELA nr 3. Krokowa regresja wielokrotna dla religijności ortodoksyjnej (zm. zależna – badana *Skalą Religijności – Hutsebauta*) względem wyników w preferencji wartości finalnych i instrumentalnych (*Inwentarz Wartości Rokeacha*) (zm. niezależne) (n= 137).

Religijność ortodoksyjna			
Nazwa skali	Beta	t	p <
Zbawienie (F)	-.452	-6.16	.000
Wolność osobista	.187	2.61	.010
Tolerancja	.183	2.57	.011
Czystość (I)	-.189	-2.65	.009
Uznanie (I)	-.150	-2.13	.035
Współczynnik korelacji wielokrotnej: $R = .62$, Współczynnik wielokrotnej determinacji: $R^2 = .39$, Istotność równania: $F = 16.64$, $p < .000$			

Religijność relatywistyczna koreluje istotnie z pięcioma wartościami finalnymi na poziomie wyników całej grupy oraz z pięcioma wartościami w grupie kobiet i czterema wartościami w grupie mężczyzn (por. tabela nr 4). W wynikach całej grupy powiązania dodatnie odnoszą się do wartości zdrowia ($p < 0.003$), pokoju na świecie ($p < 0.04$) i wygodnego życia ($p < 0.03$). Ujemne związki z tym typem religijności odnoszą się do wartości dojrzałej miłości ($p < 0.0001$) i zbawienia ($p < 0.003$). Ten styl religijnego poznania u kobiet koreluje dodatnio ze

zdrowiem ($p<0.005$), wygodnym życiem ($p<0.03$) i przyjemnością życia ($p<0.03$), a ujemnie z dojrzałą miłością ($p<0.0001$) i zbawieniem ($p<0.003$).

TABELA nr 4. Współczynniki korelacji (rho–Spearmana) wyników w religijności relatywistycznej z preferencją wartości finalnych (n=137).

Wartości finalne	Religijność relatywistyczna					
	Grupa zasadnicza K+M (n=137)		Kobiety n=95		Mężczyźni n=42	
	Rho	p	rho	P	rho	p
1. Bezpieczeństwo narodowe	-.159	n. i.	-.094	n. i.	-.305	.049
2. Dojrzała miłość	.283	.001	.378	.000	.066	n. i.
3. Mądrość	.161	n. i.	.165	n. i.	.141	n. i.
4. Piękno świata	-.047	n. i.	-.124	n. i.	.108	n. i.
5. Pokój na świecie	-.244	.004	-.152	n. i.	-.518	.000
6. Prawdziwa przyjaźń	.137	n. i.	.122	n. i.	.079	n. i.
7. Przyjemność życia	-.108	n. i.	-.223	.030	.143	n. i.
8. Równość ludzi	.034	n. i.	.078	n. i.	-.057	n. i.
9. Sukcesy życiowe	-.081	n. i.	-.070	n. i.	-.009	n. i.
10. Szacunek dla siebie	.075	n. i.	-.095	n. i.	.320	.039
11. Uznanie społeczne	.024	n. i.	.001	n. i.	.065	n. i.
12. Wewnętrzny spokój i harmonia	.036	n. i.	-.127	n. i.	.385	.012
13. Wolność osobista	-.081	n. i.	-.072	n. i.	-.020	n. i.
14. Wygodne życie	-.172	.045	-.222	.030	-.008	n. i.
15. Zabezpieczenie bytu dla rodziny	-.083	n. i.	-.072	n. i.	-.016	n. i.
16. Zbawienie	.271	.001	.306	.003	.153	n. i.
17. Zdrowie	-.251	.003	-.288	.005	-.116	n. i.
18. Życie pełne wrażeń.	.041	n. i.	.122	n. i.	-.075	n. i.

W całej grupie religijność relatywistyczna wiąże się istotnie z czterema wartościami instrumentalnymi, w grupie kobiet z dwiema wartościami, a w grupie mężczyzn z jedną wartością (por. tabela nr 5). Dodatnie korelacje wyników wszystkich badanych osób odnoszą się do wartości pomysłowości ($p<0.017$) i samodzielności ($p<0.027$), a ujemne korelacje do wartości uczynności ($p<0.012$) i wyrozumiałości ($p<0.027$). U kobiet religijność ta wiąże się dodatnio z pomysłowością ($p<0.045$) zaś ujemnie z uczynnością ($p<0.001$). Jedyna korelacja w wynikach mężczyzn odnosi się do wartości samodzielności ($p<0.012$). Posiada ona charakter dodatni.

TABELA nr 5. Współczynniki korelacji (rho–Spearmana) wyników w religijności relatywistycznej z preferencją wartości instrumentalnych (n=137).

Wartości instrumentalne	Religijność relatywistyczna					
	Grupa zasadnicza K+M (n=137)		Kobiety n=95		Mężczyźni n=42	
	rho	p	rho	p	rho	P
1. Ambicja	-.162	n. i.	-.154	n. i.	-.176	n. i.
2. Czystość	-.082	n. i.	-.171	n. i.	.053	n. i.
3. Gotowość kochania	.135	n. i.	.157	n. i.	.082	n. i.
4. Grzeczność	-.083	n. i.	.064	n. i.	-.085	n. i.
5. Logiczność myślenia	-.022	n. i.	-.081	n. i.	.134	n. i.
6. Lojalność	-.006	n. i.	-.072	n. i.	.116	n. i.
7. Odpowiedzialność	.069	n. i.	.023	n. i.	.141	n. i.
8. Odwaga	-.138	n. i.	-.079	n. i.	-.217	n. i.
9. Opanowanie	.134	n. i.	.164	n. i.	.117	n. i.
10. Pomysłowość	-.203	.017	-.206	.045	-.146	n. i.
11. Posłuszeństwo	.138	n. i.	.133	n. i.	.079	n. i.
12. Refleksyjność	.002	n. i.	-.045	n. i.	.096	n. i.
13. Samodzielność	-.189	.027	-.126	n. i.	-.384	.012
14. Tolerancja	-.010	n. i.	.027	n. i.	-.018	n. i.
15. Uczciwość	.055	n. i.	.072	n. i.	.026	n. i.
16. Uczynność	.213	.012	.343	.001	.033	n. i.
17. Wrozumiałość	.188	.028	.136	n. i.	.223	n. i.
18. Zdolność	-.121	n. i.	-.077	n. i.	-.237	n. i.

Wartości finalne i instrumentalne tłumaczą 33 procent zmienności wyników w religijności relatywistycznej wszystkich badanych osób (por. tabela nr 6). Największy wpływ ujawnia preferencja zdrowia, pokoju na świecie i pomysłowości oraz deprecjonowanie znaczenia uczynności.

TABELA nr 6. Krokowa regresja wielokrotna dla religijności relatywistycznej (zm. zależna – badana *Skalą Religijności – Hutsebauta*) względem wyników w preferencji wartości finalnych i instrumentalnych (*Inwentarz Wartości Rokeacha*) (zm. niezależne) (n =137).

Religia relatywistyczna			
Nazwa skali	Beta	t	p <
Zdrowie (F)	-.253	-3.23	.002
Pokój na świecie (F)	-.295	-3.71	.000
Pomysłowość	-.225	-.284	.005
Uczynność	.160	2.02	.046
Współczynnik korelacji wielokrotnej: R = .46, Współczynnik wielokrotnej determinacji: R ² = .22, Istotność równania: F = 9.02, p <.000,			

Ostatni, trzeci wymiar – religijność krytycystyczna – koreluje z wybranymi wartościami finalnymi (por. tabela nr 7). W wynikach całej grupy statystycznie istotnych związków jest siedem. Dodatnie powiązania odnoszą się do wartości sukcesów życiowych ($p < 0.0001$), wygodnego życia ($p < 0.0001$), przyjemnego życia ($p < 0.002$), zdrowia ($p < 0.001$) i zabezpieczenia bytu dla rodziny ($p < 0.035$), zaś ujemne związki odnoszą się do wartości zbawienia ($p < 0.0001$) i dojrzałej miłości ($p < 0.004$). Ten typ religijności u badanych kobiet wiąże się dodatkowo z takimi wartościami jak zdrowie ($p < 0.0001$), przyjemność życia ($p < 0.003$), sukcesy życiowe ($p < 0.009$), wygodne życie ($p < 0.013$) i zabezpieczenie bytu dla rodziny ($p < 0.026$). Ujemne powiązania odnotowano z wartościami zbawienia ($p < 0.0001$) i mądrości ($p < 0.018$). W wynikach mężczyzn wystąpiły tylko dwie korelacje. Religijność krytycystyczna wiąże się w tej grupie dodatkowo z wygodnym życiem ($p < 0.05$), a ujemnie ze zbawieniem ($p < 0.0001$).

TABELA nr 7. Współczynniki korelacji (rho–Spearmana) religijności krytycystycznej z preferencją wartości finalnych (n=137).

Wartości finalne	Religijność krytycystyczna					
	Grupa zasadnicza K+M (n=137)		Kobiety n=95		Mężczyźni n=42	
	Rho	p	rho	P	rho	p
1. Bezpieczeństwo narodowe	-.117	n. i.	-.093	n. i.	-.150	n. i.
2. Dojrzała miłość	.243	.004	.359	.000	.015	n. i.
3. Mądrość	.148	n. i.	.243	.018	-.050	n. i.
4. Piękno świata	.163	n. i.	.112	n. i.	.267	n. i.
5. Pokój na świecie	-.084	n. i.	-.099	n. i.	-.130	n. i.
6. Prawdziwa przyjaźń	.026	n. i.	-.048	n. i.	.049	n. i.
7. Przyjemność życia	-.268	.002	-.301	.003	-.236	n. i.
8. Równość ludzi	.035	n. i.	-.013	n. i.	.037	n. i.
9. Sukcesy życiowe	-.329	.000	-.267	.009	-.274	n. i.
10. Szacunek dla siebie	.031	n. i.	-.077	n. i.	.078	n. i.
11. Uznanie społeczne	-.023	n. i.	-.002	n. i.	-.132	n. i.
12. Wewnętrzny spokój i harmonia	-.037	n. i.	-.150	n. i.	.192	n. i.
13. Wolność osobista	-.164	n. i.	-.086	n. i.	-.208	n. i.
14. Wygodne życie	-.295	.000	-.253	.013	-.294	.050
15. Zabezpieczenie bytu dla rodziny	-.181	.035	-.229	.026	.054	n. i.
16. Zbawienie	.658	.000	.659	.000	.603	.000
17. Zdrowie	-.283	.001	-.353	.000	-.090	n. i.
18. Życie pełne wrażeń	-.156	n. i.	-.097	n. i.	-.228	n. i.

Procedura korelacyjna przeprowadzona na wynikach wszystkich badanych ujawniła osiem statystycznie istotnych związków religijności krytycystycznej z wartościami instrumentalnymi (por. tabela nr 8). Dodatnie powiązania odnoszą się do wartości samodzielności ($p<0.001$), zdolności ($p<0.03$), ambicji ($p<0.02$) i odwagi ($p<0.04$). Ujemne związki tej religijności odnotowano w odniesieniu do wartości gotowości kochania ($p<0.0001$), posłuszeństwa ($p<0.005$), uczynności ($p<0.008$) i wyrozumiałości ($p<0.02$). Ten typ religijności u badanych kobiet wiąże się dodatnio z wartościami samodzielności ($p<0.002$), zdolności ($p<0.041$) i ambicji ($p<0.05$), a ujemnie z wartościami gotowości kochania ($p<0.001$) i uczynności ($p<0.003$). W grupie mężczyzn odnotowano tylko dwie dodatnie korelacje. Odnoszą się one do grzeczności ($p<0.03$) i odwagi ($p<0.044$).

TABELA nr 8. Współczynniki korelacji (rho–Spearmana) religijności krytycystycznej z preferencją wartości instrumentalnych (n=137).

Wartości instrumentalne	Religijność krytycystyczna					
	Grupa zasadnicza K+M		Kobiety n=95		Mężczyźni n=42	
	rho	p	rho	P	rho	p
1. Ambicja	-.198	.020	-.201	.050	-.188	n. i.
2. Czystość	-.045	n. i.	-.029	n. i.	-.072	n. i.
3. Gotowość kochania	.298	.000	.337	.001	.162	n. i.
4. Grzeczność	-.034	n. i.	.136	n. i.	-.335	.030
5. Logiczność myślenia	-.025	n. i.	-.142	n. i.	.265	n. i.
6. Lojalność	.023	n. i.	-.086	n. i.	.136	n. i.
7. Odpowiedzialność	.080	n. i.	.023	n. i.	.188	n. i.
8. Odwaga	-.176	.040	-.128	n. i.	-.312	.044
9. Opanowanie	.091	n. i.	.194	n. i.	-.054	n. i.
10. Pomysłowość	-.122	n. i.	.060	n. i.	-.183	n. i.
11. Posłuszeństwo	.240	.005	.192	n. i.	.220	n. i.
12. Refleksyjność	.018	n. i.	-.059	n. i.	.203	n. i.
13. Samodzielność	-.278	.001	-.312	.002	-.223	n. i.
14. Tolerancja	-.162	n. i.	-.104	n. i.	-.146	n. i.
15. Uczciwość	.065	n. i.	.023	n. i.	.105	n. i.
16. Uczynność	.225	.008	.299	.003	.152	n. i.
17. Wyrozumiałość	.206	.016	.151	n. i.	.225	n. i.
18. Zdolność	-.181	.034	-.210	.041	-.143	n. i.

Wartości finalne i instrumentalne tłumaczą aż 43 procent wariancji wyników w religijności relatywistycznej wszystkich badanych osób (por. tabela nr 9). Największy wpływ ma tu deprecjonowanie wartości zbawienia, zdolności kochania i odpowiedzialności.

TABELA nr 9. Krokowa regresja wielokrotna dla religijności krytycystycznej (zm. zależna – badana *Skalą Religijności – Hutsebauta*) względem wyników w preferencji wartości finalnych i instrumentalnych (*Inwentarz Wartości Rokeacha*) (zm. niezależne) (n= 137).

Religijność relatywistyczna			
Nazwa skali	Beta	t	p <
Zbawienie	.581	8.64	.000
Zdolność kochania	.180	2.68	.008
Odpowiedzialność	.147	2.25	.026
Współczynnik korelacji wielokrotnej: $R = .66$,			
Współczynnik wielokrotnej determinacji: $R^2 = .43$,			
Istotność równania: $F = 33.59$, $p < .000$,			

III. Wnioski końcowe

Uzyskane wyniki wskazują na użyteczność Skali Religijności Postkrytycznej do badań nad fenomenem religijności. Wyodrębnione trzy typy religijności wiążą się z preferencją odmiennych wartości finalnych i instrumentalnych. Religijność ortodoksyjna jest najsilniej powiązana z systemem wartości. Różni się ona wyraźnie od dwóch pozostałych typów religijności rodzajem akceptowanych wartości. Potwierdza to tezę Hutsebaut'a o ujemnej korelacji ortodoksji z historycznym relatywizmem i zewnętrzną krytyką. Należy podkreślić, że jako jedyna wiąże się ona z preferencją wartości centralnych dla religijności chrześcijańskiej - zbawienia i dojrzałej miłości. Układ wartości korelujących z tym typem religijności stanowi dojsć spójny wzorzec, wskazujący na orientację allocentryczną, a więc sprzyjającą rozwojowi osobowości. Religijność ta najwyraźniej ujawnia u badanych osób funkcję integrującej filozofii życia. Przekonanie to potwierdzają również wyniki badań J. Śliwaka nad związkami stylów religijnego poznania z postawą wobec śmierci¹⁰. Ten typ religijności dodatnio koreluje z odkrywaniem konieczności i wartości śmierci, a ujemnie z absurdalnością śmierci.

Ujemny związek religijności ortodoksyjnej z wartością tolerancji można tłumaczyć etnocentrycznością lub brakiem akceptacji dla pewnych, wybranych form tolerancji. Jednoznaczne rozstrzygnięcie tego problemu jest trudne. Dodatnia korelacja tej religijności z wartością wyrozumiałości zdaje się jednak wskazywać na otwartość.

Literalna interpretacja prawd religijnych połączona z uznawaniem obecności transcendencji jawi się w świetle uzyskanych rezultatów jako dojrzały typ reli-

¹⁰ J. Śliwak: *Religijne style poznawcze a postawa wobec śmierci*. W: *Człowiek wobec śmierci: aspekty psychologiczno-pastoralne*. Red. J. Makselon. Kraków 2005 s. 317–336.

gijności. Niesłuszne więc wydają się być wnioski niektórych badaczy, nadające tej religijności negatywną konotację. Problem zdaje się leżeć w tym, że może być ona także udziałem osób, które charakteryzuje fundamentalizm religijny. Wówczas rygorystyczne przestrzeganie norm i zasad wyznaczonych przez doktrynę religijną bywa połączone z agresywnym narzucaniem tych zasad innym członkom społeczności, z uciekaniem się do użycia przemocy włącznie. Uprzedzenia do fundamentalizmu religijnego, który bywa reakcją na zanikające poczucie transcendencji, nie powinny jednak przenosić się na religijność ortodoksyjną, jest ona bowiem także wyrazem dojrzałej wiary¹¹. Optymalną dla osób z tym typem religijności jest sytuacja, kiedy tzw. autorytety wypowiadając się w sprawach wiary, moralności i reguł życia społecznego mówią jednym głosem. Brak spójności w tych wypowiedziach wywołuje u ludzi z religijnością ortodoksyjną poczucie anomii.

Religijność relatywistyczna, kojarzona z większą otwartością, wykazuje relatywnie najmniejsze związki z systemem wartości. Unikanie utożsamiania idei i obiektów z transcendentną rzeczywistością wiąże się tu z poszukiwaniem ich symbolicznego znaczenia, którego nie da się zredukować wyłącznie do terminów poznawczych, wyraża ono bowiem także emocje i wartości oraz reguluje personalne interakcje¹². Jest to indywidualno-refleksyjny styl poznawczy¹³. Koreluje on dodatnio głównie z wartościami wskazującymi na orientację egocentryczną. Wyjątek stanowi pokój na świecie i bezpieczeństwo narodowe. Brakuje związku z tolerancją. Jednocześnie jest ona powiązana ujemnie z dojrzałą miłością, co może świadczyć o wątpliwościach, co do możliwości realizowania ideału miłości i deprecjonowaniu jej uniwersalnego znaczenia. Ujemna korelacja z wartością zbawienia wskazuje na przyjmowanie perspektywy temporalnej, nie wykraczającej poza doczesność. W badaniach Śliwaka religijność relatywistyczna koreluje dodatnio z poczuciem absurdalności i destrukcyjności śmierci¹⁴.

Religijność krytycystyczna, odrzucająca obecność transcendencji i zmierzająca do oczyszczenia symboli religijnych z iluzji, ujawnia znamiona fundamentalizmu racjonalnego, bowiem reprezentujące ją osoby odrzucają wszystkie twierdzenia o prawdzie objawionej. Jest to podejście często reprezentowane przez ateistycznych badaczy religijności. To, do czego powinni zachować postawę neutralną i co nie mieści się w możliwościach empirycznego poznania, zostaje przez nich uznane jako nieistniejące. W efekcie desakralizują oni całą rzeczywi-

¹¹ W.C. Smith: *Transcendence: The Ingersoll Lecture*. „Harvard Divinity School Bulletin” 18 (1988) s. 10–15.

¹² D. Hutsebaut: *Personal communication*. „June” 13 (1996) s. 67–81.

¹³ D. Hutsebaut: *Identity status, ego – integration, God representation and religious cognitive styles*. „Journal of Empirical Theology” 9 (1997) s. 39–54.

¹⁴ J. Śliw a k: *Religijność a postawa ...*, dz. cyt., s. 327.

stość¹⁵. Brakuje w tym typie religijnego poznania pokory¹⁶, pojawiają się natomiast lęki. Takie stanowisko jest często motywowane jakąś stratą lub głębokim rozczarowaniem we wczesnym okresie życia¹⁷. Może ono wiązać się z mało satysfakcjonującymi relacjami z ojcem lub odtrąceniem z jego strony potrzeby miłości. Religijność krytycystyczna charakteryzuje się najmniej spójnym systemem preferowanych wartości. Obok orientacji egocentrycznej pojawia się zaufanie do sprawności intelektu. Promowane są ambicje, odwaga i samodzielność, przy jednoczesnym obniżaniu znaczenia wartości typowo ludzkich (mądrość, grzeczność, gotowość kochania, uczynność). Pojawia się tu tendencja do uniezależniania się od Boga i zachowania maksymalnie dużej względem Niego autonomii. Perspektywa czasowa, podobnie jak w przypadku religijności relatywistycznej, zorientowana jest na doczesność. Ten typ religijności koreluje ujemnie z wartością śmierci, a dodatnio z jej destrukcyjnością i absurdalnością¹⁸. Nie wiąże się on istotnie z tolerancją.

Powiązania systemu wartości z religijnością relatywistyczną i religijnością krytycystyczną wskazują na ich częściowo popędowo-emocjonalny charakter. Heurystycznie owocnym okazał się zabieg uwzględnienia struktury płci w prowadzonych analizach. Wyniki badań potwierdzają przekonanie, że religijność mężczyzny i religijność kobiety charakteryzują się nieco odmiennym osadzeniem w osobowości.

Wyodrębnione w Skali Religijności Postkrytycznej typy religijności uznać można za przydatne w diagnozowaniu dokonujących się przemian religijności. Pozwalają one nie tylko na śledzenie kierunku tych przemian, ale również umożliwiają ich jakościową interpretację. Kolejne badania z wykorzystaniem opisywanego narzędzia mogą z pewnością rzucić więcej światła na dynamikę dokonującego się procesu sekularyzacji, który powinien być oceniany także w kategoriach kryzysu.

¹⁵ E. Gellner: *Postmodernism: Reason and Religion*. London 1992.

¹⁶ D.T. Campbell: *On the Conflicts Between Biological and Social Evolution and Between Psychology and Moral Tradition*. „*American Psychologist*” 30 (1975) s. 1103–1126.

¹⁷ D. M. Wolff: *Psychologia religii...*, dz. cyt., s. 533.

¹⁸ J. Śliwa: *Religijność a postawa ...*, dz. cyt., s. 330.